

PAPER DETAILS

TITLE: FAHREDDÎN er-RÂZÎ'NIN ASKIN TANRI TASAVVURU

AUTHORS: Ruhullah ÖZ

PAGES: 60-79

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2130553>

FAHREDDİN er-RÂZÎ'NİN AŞKIN TANRI TASAVVURU*

Dr. Öğr. Üyesi Ruhullah ÖZ*

Özet

Tanrı tasavvuru, düşünce tarihinin en eski meselelerinde biridir. Tanrının ne olduğu ve nasıl olduğu problemi, semavi dinlere özgü teolojik bir problem değildir. Problemim farklı versiyonlarına çoğu felsefi doktrin ve mistik inanışta rastlamak mümkündür. Kanaatimizce Tanrı tasavvurunu problem haline getiren en önemli iki nedenden biri beşerin idrak yetersizliği, ikincisi de Tanrıyı betimleyen ilahi dilin yapısıdır. Tanrı'yı tasvir eden pasajları literal okuyanlar teşbih ve tecsime düşerken salt olumsuzlama yönünden yorumlayanlar da bilinmez bir varlığa dönüştürmüşlerdir. Teşbih ve tenzihin kafa kafaya çarpıştığı bir dönemde dünyaya gelen Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), problemin çözümü hususunda fazla zihni mesai harcayanlardır. Râzî, Allah tasavvuru hususunda Selef'in salt nakle dayalı ve yorumsuz tutumunu Allah'ı bilinmezliğine yol açıcı oluşundan eksik, aşırı tenzihçilerin salt olumsuzlamaya dayalı yaklaşımını da bilinmezliğe mahkûm edeceğinden tutarsız bulmuştur. Râzî, "sıratu'l-müstakim" diye adlandırdığı tenzih yöntemiyle hem aşırı tenzihe hem de aşırı teşbihe karşı çıkmıştır. O bu iki aşırı düşünceye alternatif din dilinin Allah'ı tanımlamada kullandığı teşbih-tenzih sentezine dayalı bir yöntem geliştirmiştir. Muhalefet doktrini olarak formüle ettiğimiz bu yöntemin en temel referansı, Allah'ın benzersiz aşkınlığıdır. Çalışmada Allah tasavvurunun şekillenmesinde dâhili ve harici etmenlerin etkisi, Allah'ı betimleyen din dilinin yapısı ve Fahreddin er-Râzî'nin tenzih-teşbih sentezine dayalı Allah tasavvuru üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Fahreddin Râzî, Allah, Aşkın, Tasavvur, Teşbih, Tenzih

FAHREDDIN ER-RÂZÎ'S ENVISAGEMENT OF OVER GOD

Abstract

The God's envisagement is one of the most ancient issues in the history of thought. The problem of what God is and how it is not a theological problem peculiar to the Sami religions. It is possible to find different cores of the problem in most philosophical doctrines and mystical beliefs. In our opinion, there are two important reasons that make the God's envisagement a problem: The first is the insufficiency of human understanding, and the second is the structure of the divine language that depicts God. While those who read the texts depicting God literally were anthropomorphism of God, those who interpreted the language only from pure goodness, also made God abstract enough to reach agnosticism. Fahreddin er-Râzî, who was born in the world in a period when the simile and exoneration collided, was one of those who spent overtime working on the solution of the problem. Fahreddin er-Razi found the predecessor's absolute transferer and arbitrary attitude about the imagination of God incomplete because it would cause the reconditeness of God, and the incomparable abstract understanding of excessive dishonesties would also make God agnosticism. Râzî opposes both absolute simile and absolute exoneration with his exonerating theory which he calls "sıratu'l-muktakim". He developed a method based on the synthesis of exoneration (tenzih)- simile (teşbih), which is an alternative to these two extreme thoughts, in the design of God. The most important basis of this method based on the opposition doctrine is the unique transcendence of God. In this study, we will dwell on the imagination of God based on the influence of internal and external factors, the structure of the language of religion depicting God, and the synthesis of Fahreddin er-Razi's exoneration (tenzih)- simile (teşbih)

Key Words: Theology, Fahreddin er-Razi, God, Sacred, İmagination, Simile, Abnegation

* Bu makale Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanmış olan "Antropomorfist Tanrı Tasavvuruna Karşı Fahreddin er-Râzî'nin Tenzih Anlayışı" adlı isimli doktora tezinden geliştirilerek üretilmiştir. Tez aynı zamanda 2020 yılında Araştırma Yayınları tarafından "Fahreddin er-Râzî'nin Perspektifinden Antropomorfizm ve Tenzih" adıyla yayımlanmıştır.

*Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ozruhullah@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1408-4316.

Araştırma Makalesi

Sayfa Sayısı: 60-79

Makale Geliş Tarihi: 13.12.2021

Makale Kabul Tarihi: 02.02.2022

Makale Yayın Tarihi: 28.02.2022

Giriş

İslam, beşerî ve semavi farklı din ve inançların hüküm sürdüğü bir coğrafyada zuhur etmiş, civar kültür ve dinlerle doğal etkileşim geçirmiş bir dindir. Etkileşim ve tartışmanın en çok yaşanıldığı alanların başında ilahiyat konusu gelmektedir. İlahiyata dair en tartışmalı konu ise Tanrı ve ona dair tasavvur biçimleri olmuştur. İslam, tevhid inancıyla bağdaşmayan her türlü tasavvuru peşinen reddetmiştir. Amentüsünün kırmızı çizgisi olarak da tevhidi esas almıştır. Bu nedenle Yahudi, Hristiyan ve Cahiliye Tanrı anlayışlarını tümünden iptal etmiştir.

İslam tevhid inancında Tanrı tek olduğu gibi aynı zamanda ortaksızdır. Hem zat hem de sıfatlarıyla benzersizdir. Tevhid ve benzersizlik İslam Tanrı tasavvurunun kırmızı çizgisi olmasına rağmen yine de Tanrıyı farklı ton ve ağırlıkta benzetenler olmuştur. Tanrı'yı zatıyla benzetenlere mücessime sıfatlarıyla benzetenlere de müşebbihe denilmiştir. Her iki tür benzerliği ihata etmesi hasebiyle biz buna antropomorfizm diyoruz. Antropomorfizm, İslam düşünce tarihinde teşbih ve tecsime şeklinde ifadesini bulan bir Tanrı tasavvur biçimidir. Antropomorfizm, Tanrı'yı insan şeklinde ve insanın sahip olduğu vasıflara sahip bir varlık şeklinde düşünme biçimidir.¹

İslam düşünce tarihinde zuhur eden antropomorfizm, dahili ve harici olmak üzere iki farklı nedene dayandırılmıştır. Harici neden olarak farklı din ve kültürlerin etkisi gösterilmiştir. Dahili neden olarak da Tanrı'yı betimleyen din dilinin yapısı, dile yaklaşım farklılığı, muhatabın anlam seviyesi ve idrak kapasitesi, içinde yaşadığı kültür etkisi ve sosyo-psikolojik gibi nedenler gösterilmiştir.

Müellifimiz Râzî, Fahreddîn er-Râzî, İslam düşüncesinde zuhur eden yanlış Tanrı tasavvurlarını birkaç nedene bağlamıştır. Birincisi, tanrıları insana benzetmekten neşet eden kadim putperest inancıdır. Râzî'ye göre teşbih ve tecsime dayalı Tanrı tasavvuru eski putperestliğin fer'i uzantısı ve kabuk değiştiren farklı birer versiyonudur.² İkincisi, israiliyyât literatüründen tevarüs eden rivayetlerdir. Yahudi ve Hristiyan menşeli israiliyyâta Tanrı çoğunlukla içkin bir tipte imgelenmiştir.³ Yahudiler, Tanrı'yı milli ve mücessem bir şekilde tasvir ederken Hristiyanlar da teslis ile beşerî bir kişiliğe dönüştürmüşlerdir. Râzî'ye göre Yahudilerin millileştirilmiş mücessem Tanrı

¹ Süleyman Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004), 21.

² Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicazî es-Seka (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-arabî, 1978a), 2/26. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, thk. Ahmed Hicazî es-Seka (Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 2001), 57. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyeti'l-usûl*, thk. Saîd Abdullatîf Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehair, 2015), 1/513.

³ Aygün

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

tasavvuru yanlış olduğu gibi Hristiyanların teslis doktrinine dayalı beşeri surette bedenlenmiş Tanrı tasviri de yanlıştır.⁴ Ona göre Yahudi ve Hristiyanları “meğdûb” (gazaba uğrayanlar) ve “dalîn” (yoldan sapanlar) konumuna düşüren en önemli etken de bu yanlış Tanrı tasavvurdur.

Mezhep tarihçileri de çoğunlukla problemi semavi dinlerden neşet Tanrı tasavvurlarına bağlamışlardır. Şehristânî'ye göre İslam düşünce tarihinde zuhur eden antropomorfik tanrı tasavvurun Yahudi kaynaklıdır.⁵ Özellikle Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe'nin antropomorfik bir Tanrı tasavvuru savunucusu olması Şehristânî'yi destekleyen bir kanıttır.⁶ Diğer bir kesim araştırmacıya göre ise problem ithal esatîr kültür etkisinden kaynaklanmaktadır. İthal esatir kültürünün avam tabaka arasında revaç bulması zamanla antropomorfik tanrı tasavvurunun oluşumuna kaynaklık etmiştir.⁷

İslam düşüncesinin antropomorfistleri Haşviyye üst kimliğiyle Müşebbihe ve Mücessime olarak bilinmektedirler. Müşebbihe ve Mücessimenin Tanrı tasavvurları biri teşbih diğeri tecsim olmak üzere iki kavrama dayanmaktadır. Teşbih, Tanrı'ya belli başlı beşerî nitelikleri izafe etmek anlamındadır. Tecsim ise onun cisim olduğunu savunmak demektir.⁸ Tecsim şekilsel, teşbih ise niteliksel benzerliğe dayalı antropomorfik bir yaklaşımdır. Her iki kavramın ortak kullanım anlamı ise tanrıyı insan şeklinde ve insanın sahip olduğu nitelikleri haiz bir şahsiyet gibi tasavvur etmektir.⁹

1. Teolojik Bir Problem Olarak Tanrı Sorunu

Tanrı kavramı, bir fenomen olarak insan zihnini bazen somut bazen de soyut bir varlık şeklinde meşgul etmiştir. Arkeolojik bulgulardan edinilen verilere göre insanlar ilk önce Tanrı'yı mitolojik bir karakterde tasvir etmişlerdir. Mitolojik Tanrı tasvirinin izlerini hem Babil gnostizminde hem de Yunan tragedyalarında bulunmak mümkündür. Sümer, Asur ve Hitit'ten kalma sembolik sfenks, figür ve tasvir örneklerinde Tanrı, daha çok antropomorfik unsurlarla bezenmiş bir tipolojide tasvir edilmiştir.¹⁰ İnsan, psikolojik yapısı gereği hayal ettiği ya da düşündüğü varlığı hep kendisine

⁴ Râzî'ye göre Müşebbihe ve Mücessime tarzı düşünce ekollerinin teşbih ve tecsim düşme nedenleri ilahi hitapta Allah'a atfedilen müteşabih nitelikli antropomorfik ifadeleri literal okumalarıdır. Râzî, ayrıca teşbih ve tecsim düşüncesini hem yüzeysel okumaya hem putperestlik inancından tevarüs eden geleneğe hem de sabık semavi din literatüründen tevarüs eden İsrailiyata bağlamıştır. Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 50-57.

⁵ Ebu'l-Fath Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Mile ve'n-Nihal* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2010), 191.

⁶ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el- Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak* (Kahire: Darü's-Selam, 2016), 193.

⁷ Ali Samî en-Neşşâr, *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 2/16.

⁸ Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Münzir, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Darü'l-Fikr, ts), 12/99.

⁹ Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, 21.

¹⁰ Kenan Has, "Yeni Ahit Metinlerinde Ulûhiyetle İlgili Cümleler Üzerine Bir Tahlil Çalışması", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 7/21 (2005), 55.

benzetmiştir. Kendi gibi tahayyül ettiğini kendine daha yakın hissetmiştir.¹¹ İnsanda var olan bu benzetme duygusu, Tanrı'yı beşerî bir surette tasvir etmesine kaynaklık ettiği gibi zamanla putperestliğin doğuşuna da zemin hazırlamıştır.¹²

Tarihte her birey Tanrı gerçekliğini belirli bir tarzda tasavvur etmiştir. Semavi dinler de kitaplar aracılığıyla bir Tanrı tasavvuru geliştirmişlerdir. Bu yönüyle ilahi vahiy, dindarın Tanrı tasavvurunu oluşturup şekillenmesinde etkin rol oynamıştır. Birey Tanrı tasavvurunu şekillendiren din dilini, kendi gelenek, kültür tarih ve medeniyetinin katkılarıyla yoğrulmuş olarak hazır bulur. Bireyin biyolojik ve psikolojik özellikleri, bağlanma figürleri, dini sosyalleşmesi ve toplumsal ve kültürel şartları da Tanrı tasavvurunun oluşum, gelişim, değişim, dönüşüm ve şekillenmesini etkiler.¹³ Sayılan etkenlerin bireyin şahsi kimliği üzerindeki etkileri farklı olduğu gibi inandığı Tanrı tasavvurunun tasvir edilmesi üzerinde de farklı etkiye sahiptir. Bu nedenle aynı dine mensup olmalarına rağmen bireyler aynı tanrıyı farklı tipolojilerde tahayyül edebilmişleridir. Yapılan araştırmalar aynı dine mensup bireylerin eğitim öğretim düzeyi, cinsiyet farkı, yaş aralığı, medeni durumu, sosyal çevre, sosyo-ekonomik düzey, dini bilgi düzeyi, öznel dindarlık algısı gibi faktörler hem negatif hem de pozitif tanrı tasavvurlarının farklılaşmasında etkili olduğunu ortaya konmuştur.¹⁴

Dinin en merkezi konumunda bulunan tanrının birey tarafından tasavvur edilmesi olgusunun girift bir nitelik arz ettiği gözlerden kaçmamaktadır. İnsanın hayat serüveni içerisindeki en mutlak gerçeklik olarak Tanrı, bir yandan bireyi bütünüyle sarıp etkilerken ve ona mensubu olduğu dini gelenek içerisinde kendi varlığı, filleri, vasıf ve isimleriyle bir çerçeve sunarken; diğer yandan birey bu mutlak gerçekliğe ilişkin tasavvurlarının oluşmasında bireysel, toplumsal ve kültürel faktörlerin kuşatması altındadır. Her insan, doğal açıdan bir tanrıya veya kendinden üstün bir kutsal varlığa bağlanmaya eğilimlidir. Bu nedenle bütün dinler kendi teolojik paradigmalarını tanrı olgusunun ne olduğu ve nasıl olduğu üzerine inşa etmişlerdir. Bu nedenle Tanrı, bütün teolojilerin en önde gelen konusu olmuştur. Tanrı, beşerî düşünceye çok geniş kullanım alanı sağladığından hayatın geri kalan bütün realiteleri onunla ilişkiye göre şekillenmiştir¹⁵

¹¹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er- Râzî, *Kitâbü'l-firase*, Abdulhamîd Hamdân (ed.) (Mısır: Matbaatü'n-Nîl, 2002), 8.

¹² Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2005), 34.

¹³ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 174.

¹⁴ Din-birey, birey-Tanrı tasavvuru ilişkisinin model, kabul, hipotez ve sonuçları için bkz. Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*.

¹⁵ Akif Hayta, *Allah'a Bağlanmak (Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi)* (İstanbul: Onto Yayıncılık, İstanbul), (önsöz).

...
Biyolojik ve psikolojik faktörler, toplumsal yapılar ve kültür, bireyin dünyevi davranışlarının yanı sıra bütün dini tutum ve davranışlarını ve özellikle nihai hakikate ilişkin tasavvurlarını etkiler. Dolayısıyla bireyin tasavvurları kendisini saran bu faktörlerin etkisiyle farklı şekillerde tezahür edebilir. Mesela bazı bireyler Tanrı'nın bazı vasıflarını daha yoğun ve önemli olarak görürken diğer bazıları başka vasıflarını öne çıkarabilir. Bazı tasavvurlar bazı bireylerde benzer yoğunluk ve önemde olabilirken diğer bazılarında aynı yoğunluğu sergilemeyebilir.¹⁶ Yaşanılan bu farklılığın temelinde ise tanrı tasavvuru farklılığı gelmektedir. Kadim felsefî gelenek ve sabık semavi dinlerdeki tasavvur farklılığın bir benzeri İslam düşünce tarihinde de bulunmaktadır. İslam dünyasında vahiyden mülhem kabullerin temellendirilmesi için akla ve onun ürünü olan felsefe ile Tanrı'nın zatına uygun bir tasavvur arayışına girdikleri havada uçuşan teolojik spekülasyonlardan ve düşünsel kapışmalardan malumdur. Tanrı tasavvurunu belirleyen sıfatları ve onun kâinat ve insan ile olan münasebetini belirleyen niteliklerinin anlamlandırılması, akıl ile naklin, felsefe ile dinin ağını dolduran en önemli meseleler olmuştur. Akıl ya da nakile verilen ağırlık nisbetinde Tanrı tasavvurunun tasvirinde farklılıklar yaşanılmıştır. Salt aklın Tanrısı daha soyut iken salt naklin Tanrısı ise teşbih ve tecsim tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

2. Fahreddîn er-Râzî'nin Düşüncesinde Tanrı Tasavvuru Sorunu

Fahreddin er-Râzî, Müteahhirîn dönemi kelimine entelektüel dinamizm kazandıran ve İslam tefekkür tarihinin diyalektik ve sentezci yönelimini sistematize eden fikir mimarlarından biridir. Râzî'nin kelim tarihinde açtığı en büyük çığır, birbirlerine mesafeli olan kelim ile felsefenin arasını uzlaştırmak olmuştur. Râzî, benimsemiş olduğu felsefî kelim yöntemiyle iki disiplini mezcederek¹⁷ alternatif bazı ispat yöntemleri geliştirmiştir. Mezc metodunu en fazla konuşturduğu alan, kelim disiplininin üçlü ayağının merkezini oluşturan ilahiyat konusudur. İlahiyat bahsinde de en fazla yoğunlaştığı alan, Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde kilit rol oynayan haberi sıfatlar konusudur. Râzî'in mezc metodu, salt nakilcilik ile salt akılcılık yaklaşımlarına alternatif bir metottur. Mezc metodunun en başat özelliği, akıl ile naklin birlikte iş görmesidir. Râzî'nin teolojik problemlerin çözümlemesinde kullandığı akıl; anlayan, tahlil eden, yorumlayan, eleştiren, serbest düşünebilen, işlevsel ve en önemlisi de vahiy ile birlikte iş gören bir akıldır. Mezc metodunun işlevsel aklı, en fazla Tanrı tasavvurunun tasvirinde problem konusu olan haberi sıfatları tahlil etmede iş görmüştür.

¹⁶ Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, 189.

¹⁷ Goris Ghanavati-Levis Gardia, *Felsefetü Fikri'd-dinî beyn'l-İslam ve'l-Mesihîyye*, çev. Suphî Salih (Beyrut: Darü'l-İlm, 1969), 3/56.

Tanrı tasavvuru sorunu hem naklin hem de aklın bir başka deyişle hem dinin hem de felsefenin çözüm bekleyen bir problemidir. Düşünce tarihinde Tanrı'nın varlığı kadar ne olduğu ve nasıl olduğu da tartışma konusudur. Tanrı tasavvuru ya da tasviri, teolojik sistemlerin liste başı konularından biri olduğu gibi felsefi doktrinlerin de en problemli konuları arasında yer almıştır. Tanrı tasavvurunu bir soruna dönüştüren nedenlerden biri ilahi diğeri ise beşeridir. Tanrısal olan Tanrı'nın kendisini beşer terminolojisiyle kesişen kavramlarla tanıtmakta bir beis görmemesidir. Beşerî olan ise insanın, aşkın olan Tanrı'yı özü ve mahiyetiyle tanımaya, kavramaya ve dahası betimlemeye çalışırken; kendine özgü beşerî terminolojiyi kullanarak hareket etmesidir. Oysa beşerî kusur ve sınırlılıkla mualllel bir dilin Tanrı'nın aşkınlığını dile getirmesi mümkün değildir. Neticede sınırlı olan insan dilinin aşkın olan Tanrı'yı tanıtmaya aracı kılınması, Tanrı'nın nasıl tasvir edilmesi gerektiği problemini beraberinde getirmiştir.

Fahreddin er-Râzîye göre bir dini anlamada yapılacak ilk ve en önemli tehlike yanlış Tanrı tasavvurudur. Zira dine dayalı yanlışların ekseriyeti yanlış Tanrı tasavvurundan kaynaklanır. Bu nedenden olsa gerek Râzî, Tanrı'yı yanlış tasavvur edenleri, akıl düşmanı inkârcılar olarak görmüştür. Akıl, Tanrı için her türlü teşbih ve tescimi şiddetle reddeder. Bu nedenle Allah'ı cisim olarak tasavvur edenler hem hak yoldan sapmış hem de akla muhalefet etmiştir.¹⁸ Râzî, Tanrı'ya beşerî nitelikler atfeden teşbihçi ve tescimcileri tutarsız bulmakla kalmaz aynı zamanda tekfir eder. Tekfir gerekçesini de inkâra dayandırmıştır. Bilindiği gibi tescimci ve teşbihçiler bir varlığın var oluşunu cisim oluşuna bağlamışlardır. Buna göre zatına işaret edilemeyen bir varın varlığından söz etmek mümkün değildir. Yani kendisine işaret edilemeyen şey yok hükmündedir. Tanrı da cisim olmadığına göre kendisine işaret edilemez. Buna göre gayri cismani varlığın inkârı, beraberinde cisim olmayan Allah'ın inkârını getirir. Neticede yanlış tasavvur sahibini inkâra götürür.

Râzî, muhaliflerine bile müsamahayı elden bırakmayan ve de yazdığı eserlerinde tekfir söylemine fazla yer vermeyen bir düşünürdür. O, her kesimden karşıt görüşe sahiplerine karşı müsamahayı elden bırakmazken bu türden düşünce ekollerine karşı sıfır toleranslıdır. Râzî, Mu'tezile gibi sıfatları ta'til edenleri tekfir etmezken teşbihçi ve tescimcileri tekfir etmekten geri durmamıştır.¹⁹ Râzî'nin bu toleransız tutumu, onun yanlış Tanrı tasavvuruna sahip guruplara karşı ne kadar müsamahasız olduğunu göstermektedir. En fazla müsamahasız eleştirilerine hedef olan ekol Kerramiyye ekolüdür. Zira Râzî döneminde teşbih ve tescimin bayraktarlığını yapan Kerramiye ve

¹⁸ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 196.

¹⁹ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 257.

Şia'nın Gulat kesimleri olmuştur.²⁰ Ona göre problem Tanrı'nın zatiyla alakalı bir durumdur. Bu nedenle Tanrı tasavvurunu tenzih ilkesi üzerine inşa etmiştir. Râzî için tenzih, Tanrı tasavvurunun olmazsa olmazıdır. Ona göre tenzihin zirvesi tevhid, tevhidin temeli de tenzihtir.²¹ Bu sebeple tevhid-tenzih dengesini sarsan her türlü düşünceyi şiddetle reddetmiştir.

Râzî, Tanrı tasavvurunu Kuranî kavramlar üzerine inşa ettiğini iddia etmiştir. Nitekim Tanrı'nın münezzeh şanına yaraşır bir tasavvur geliştirmek için de özel bir gayret sarf etmiştir. Bu gayretin en somut örneği hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı Te'sisü't-takdîs adlı eseridir. Râzî, eseri teşbihçi ve tecsimci ilan ettiği İbn Hüzeyme'nin Kitâbü't-Tevhîd ve işbâtü şifâti'r-rab adlı eserine bir reddiye olarak yazmıştır.²² İbn Hüzeyme eserinde nasta Tanrı'ya atfedilen teşbih ve tecsim imalı nitelikleri te'vil edenleri cahil, hakiki anlamlarıyla kabul etmeyenleri de inkârcı olarak nitelemiştir.²³ Râzî de Te'sisü't-takdîs adlı eseriyle İbn Hüzeyme'nin öne sürdüğü tüm iddiaları zahir karşıtı te'vil yöntemiyle bertaraf etmeye çalışmıştır.²⁴ O, haberi sıfatları anlamlandırmada zahir karşıtı te'vili bir zorunluluk olarak görmüş ve İbn Hüzeyme'nin tekfirci tezine aynı yoğunlukta karşılık vererek teşbih ve tecsimde ısrar edenleri dinden çıkmakla suçlamıştır.²⁵

Râzî için sahih bir Tanrı tasavvurunun ispatı, dinin en öncelikli meselesidir. Nitekim o en fazla düşünsel mesaisini bu alana harcamıştır. Teşbih ve tecsim savunucularına karşı mukavemeti, sadece teorik düzeyde kalmamış, bilakis mücadelenin çitasını kendisini zehirletmelerine varacak kadar yükseltmiştir.²⁶ Râzî'nin hedef tahtasına oturttuğu ekollerin başında Kerramiyye ekolü gelmektedir. O Kerramiyye üzerinden Tanrı'yı antropomorfik bir tipte tasvir eden tüm düşünce ekollerini hedef almıştır. Nitekim "Ben böyle sönüp batanları sevmem"²⁷ ayetinden çıkardığı beş hükümden ikisini, Kerramiyye'nin yanlış gördüğü Tanrı tasavvurunun reddi bağlamında anlamlandırmıştır. Râzî'ye göre bu ayet, Tanrı'nın hadis niteliklere mahal olmadığını en önemli

²⁰ Seyyid Hüseyin Nasr, Râzî'nin cedelci tutumunu "avına acımasızca saldıran aslan misali" şeklinde açıklar. Seyyid Hüseyin Nasr, "Fahreddin Râzî", *İslam Düşünce Tarihi*, çev. Burhan Köroğlu, ed. M.M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 1/808.

²¹ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er- Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, thk. Seyyid Muhammed Bedreddin Ebu Firâs el-Halebî (Mısır: el-Matbaatü's-Şerkiyye, 1323), 23.

²² Râzî, İbn Hüzeyme'nin Kitâbü't-Tevhîd adlı eserine 'Kitâbü's-Şirk' demiştir. Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005), 13/419.

²³ İbn Hüzeyme, Kuran'da Allah'a atfedilen insanbiçimci ifadeleri hakiki anlamıyla ele almıştır. Bu tür ifadelerin yorumlanmasını uygun görmemiş hatta tevil edenleri yaratıcıyı yaratılmışlara benzetmekle suçlamıştır. İbn Hüzeyme Ebu Bekr Muhammed b. İshak, *Kitâbü't-Tevhîd* (Riyad: Darü'r-Rüşd, 1988), 87.

²⁴ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebu Bekr Muhammed b. İshak, *Kitâbü't-Tevhîd*.

²⁵ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 257.

²⁶ Bazı rivayetlere göre Râzî'nin Gazne'de Kerramiler tarafından zehirlendiği kaydedilmiştir. Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî* (İstanbul: Harf Yayınları, 2014), 37.

²⁷ En'am, 6/76.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

delilidir.²⁸ Kerramiye tipi ekoller ise Tanrı'yı hâdis niteliklerle tavsif etmişlerdir. Oysa hâdislik, değişkenlik gerektiren bir durumdur. Hâlbuki değişkenlik Tanrı için söz konusu değildir.²⁹ Nitekim İbrahim'in dilinden bir varlığın Tanrı olabilmesi için her an var olması ve hiç değişmemesi gerekmektedir. Buna göre her an var olmayan ya da bazen var olup bazen kaybolan Tanrı olamaz.

3. Fahreddîn er-Râzî'nin Tanrı Tasavvuru İnşasında Uyguladığı Yöntem

Tanrı tasavvuru problematiği, Tanrı'nın varlığından çok zatının nasıl olduğuyla alakalıdır. Bir başka deyişle problem, Tanrı'nın kişiliği ile kişiselliğinin kesişim noktasında düğümlenmektedir.³⁰ Tanrı tasavvuru sorunu, Tanrı'nın varlığı ile değil onun ne olduğu ve nasıl biri olduğuyla alakalıdır.³¹ Problemin çözümü noktasında kimi ekoller, Tanrı'yı büyük bir insan şeklinde algılanabilir bir kişilik olarak tasavvur ederken kimileri de tamamen insani algı ve anlayışın dışında soyut bir tipte tasvir etmişlerdir.³² Farklı tasavvurlara kaynaklık eden en önemli argüman, Tanrı'yı birbirinden farklı niteliklerle niteleyen dini metinler ve bu metinlerin farklı okumalarından tevarüs eden farklı anlayışlar olmuştur. Ortaya çıkan anlayışlardan kimisi teşbihi tenzihe tercih ederken kimileri de aksini yapmıştır. Fahreddîn er-Râzî, Tanrı tasavvurunu bu iki zıt kutbun kesiştiği nokta üzerine inşa etmiştir.

Râzî, Tanrı tasavvurunu temellendirirken belli başlı ilkeler belirlemiştir. Onun tenzih kuramının en temel ilkesi, 'Tanrı'nın hiçbir surette yaratılmışlara benzemediği' esasıdır. Bu esası daha çok selbi sıfatlar üzerinden temellendirmiştir. Râzî'ye göre selbi sıfatlar tenzih akidesinin temelini oluştururlar.³³ Râzî, tenzihi zat, sıfat ve fiil olmak üzere üç yönlü bir şekilde işlemiştir. Bu bakımdan Râzî, aşkın Tanrı tasavvurunda üç boyutlu bir olumsuzlama yöntemi uygulamıştır diyebiliriz.³⁴ Birincisi, Tanrı zatıyla münezzehtir. Her türlü hâdis nitelikten beridir. Yani O, cisim, cevher ve araz olmadığı gibi her türlü cihet ve mekândan da münezzehtir. İkincisi, Tanrı sıfatlarıyla münezzehtir. Yani Her türlü kusur ve noksanlık ima eden niteliklerden beri³⁵ ve aşkındır.³⁶ Üçüncüsü,

²⁸ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Erba 'în fi usûli 'd-dîn*, thk. Ahmed Hicazî es-Seka (Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 1986b), 3/230.

²⁹ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 3/230.

³⁰ Etinne Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, çev. Mehmet S. Aydın (İzmir: Birleşik Yayınları, 1986), 15-18. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1998), 20-21. Ayrıca Homeros ve Aristoteles'in betimlediği eski Yunan Tanrıları da 'ölümsüz insanlar şeklindedir. M. M. Şerif, "İslam Düşünce Tarihi", *Yunan Düşüncesi*, çev. Kasım Turhan, ed. M. M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 1/117. Xenophanes'e göre her varlık tanrısını kendi tipinde resmetmeye meyyaldır. Wilhiem Capelle, *Sokrates'ten Önce Felsefe*, çev. Oğuz Özügöl (İstanbul: Pencere Yayınları, 1968), 105.

³¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999), 113-114.

³² Abdulfettah b. Salih Kudeys el-Yafî, *et-Tecsim ve 'l-Mücessime* (Cezair: Daru'l-Beşîr, 2002), 89.

³³ Râzî'ye göre *Kur'an*, tenzih tasvirini daha çok *ليس له* gibi olumsuzluk edatları ile formüle etmiştir. Muhammed el- 'Ureybî, *el-Müntelakâtü'l-fikrî inde Fahreddîn el-Râzî* (Beyrut: Dâru'l-fikr el-Lübnanî, 1996), 97.

³⁴ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 6/212.

³⁵ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Esrârü't-tenzîl ve envarü't-te'vîl*, thk. Mahmud Ahmed-Muhammed-Baba Şeyh Ömer-Salih Muhammed Abdulfettah (Beyrut: Dâr'ü'l-Marife, 2011), 79.

³⁶ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 3/331. Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 3/231.

Tanrı filleriyle münezzehtir. Yani her türlü batıl ve abes iş ile iştigal etmekten, küfür ve zulüm gibi çirkin iş yapmaktan alidir.³⁷

Râzî'nin Tanrı tasavvurunda merkezi bir öneme sahip olan ilkelerinden biri de 'ehadiyet' esasıdır. Râzî'ye göre münezzehten bir Tanrı tasavvuru için 'ehadiyet' olmazsa olmazdır. Tanrı, Vahid'tir. Yani benzeri de benzersizi de olmayan tektir. Tekliğiyle kesreti olmayan, nitelik ve nicelik bakımından bölünmeyendir. Ehadiyet merkezli tenzih anlayışında Tanrı cins, tür, fasıl veya araz da değildir. Çünkü Tanrı, her türlü illetten münezzehtir. Varlığı sebepsizdir. O her şeyin ilki ve sebebidir.³⁸ Görüldüğü üzere Râzî, ehadiyet sıfatıyla Tanrı tasavvurunu³⁹ 'tevhid ve tenzih' gibi iki esaslı temel üzere inşa etmiştir. Literal anlamlarıyla Tanrı'yı antropomorfizme eden müteşabih haberi sıfatları da muhkem kabul ettiği vahdaniyet anlamlı nitelikler üzerinden anlamlandırmıştır.⁴⁰

Râzî'nin Tanrı tasavvurunda merkezi öneme sahip diğer bir Kur'anî yöntem de 'muhafeft doktrini'dir.' Onun bu yöntemi Kur'an'ın "O'nun benzeri bile yoktur" (Şûarâ 26/11) öncülünden istinbat ettiği görülmektedir. Nitekim o, tevil yöntemini bu metot üzere geliştirmiş ve Tanrı'ya atfedilen antropomorfik nitelikleri bu minval üzere anlamlandırmıştır. Bir başka deyişle antropomorfik nitelikleri, tenzih-teşbih sentezine dayalı muhafeft doktriniyle tevil etmiştir. Ona göre selefın yorumsuzluk tutumu da Mutezilenin aşırı tenzihçi yaklaşımı da hem eksik hem de yanlıştır. Râzî'nin sentezci yaklaşımı daha çok dilsel tahlillere dayalıdır. Bu nedenle haberi sıfatları anlamlandırmada daha çok dilsel tahlillere yoğunlaşmıştır. Ona göre Tanrı'yı tanıtmaya aracı kılınan içkin sıfatlar onu tanıtmada yetersiz kalırken salt aşkın nitelikler de beşerin idrakinden uzaklaştırmaktadır. Bu iki uç noktayı birbirine yaklaştırmanın en sağlıklı yolu, te'vil yöntemidir. Bu nedenle Râzî, teolojik dilin olgusal muhtevası ve tabiatüstü göndergesini beşerin idrak zaviyesinden anlamlandırarak Tanrı'nın aşkınlığını insanın algı düzeyine uygun bir formda anlamlandırmaya gayret etmiştir. Râzî'ye göre Tanrı, kendine dönük yönüyle kavranamaz olsa da belli başlı kavramlar yardımı ile insanın algı düzeyinde anlaşılabilir bir tipte tasvir edilebilir.⁴¹ Nitekim Tanrı, zatını insanlara anlatırken onların anlam seviyesine uygun bir dil kullanmıştır. Râzî, kullanılan dilden neşet

³⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyeti'l-usûl*, 2/271. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/332.

³⁸ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Kelama Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978b), 144.

³⁹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Meâlim fî usûli'd-dîn*, Nizar Hammâdî (ed.) (Amman: Dâru'l-fetih, 2010), 418.

⁴⁰ Örnek tahliller için bkz. Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 111-191. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, Ahmed Hicazî es-Seka (ed.) (Kahire: Mektebetü'l-Külliyatü'l-Ezheriyye, 1986a), 26-27.

⁴¹ Râzî, *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, 179-188.

ettiği iddia edilen antropomorfik Tanrı tasavvurunun geçersizliğini belli başlı yöntemler kullanarak iptal etmiş ve aşkın Tanrı tasavvurunu belli başlı akli ve nakli delillerle ispatlamaya çalışmıştır.

Râzî, aşkın Tanrı tasavvurunu nakli delillere dayandırdığı gibi belli başlı mantıki öncüllerle de ispatlamaya çalışmıştır.⁴² Bu öncüllerin başında Tanrı'nın cisim, cevher, araz olmadığı; her türlü cihet ve mekândan münezzehe olduğu ve hiçbir şekilde yaratılmış varlıklara benzemediği gelmektedir.⁴³ O, belirlemiş olduğu akli ve mantıki öncüllere aykırı görünen nakli nitelikleri te'vil yoluna gitmiştir.⁴⁴ Râzî'nin bu husustaki en güçlü referansı hiç kuşkusuz dildir. O din dilini beşerin algı süzgecinden geçirerek anlamlandırmış ve Tanrı'yı betimleyen çok anlamlı kavramları anlamlandırırken tenzihe en yakın olan anlamı ön plana çıkarıp tercih etmiştir.⁴⁵ Tercih ettiği anlamı ispatlamak için de Kur'an'dan ve Cahiliye şiirlerden önemli ölçüde yararlanmıştır.⁴⁶ Râzî, yeri geldiğinde çok anlamlı kavramların ikincil anlamlarını tercih ettiği gibi dilin sanatsal özelliklerinden olan mecaz, istiare ve kinaye gibi aktarma formlarından da istifade ederek⁴⁷ her türlü imkân ve araçlarını kullanmaktan geri durmamıştır.

Râzî, Tanrı'nın zatına atfettiği ve literal anlamıyla antropomorfik çağrışım uyandıran kavramların lafzi anlamlarıyla ele alınmasının doğru olmadığını savunur. Ona göre bu türden nitelemeler müteşâbih olup, hakiki anlamları üzerine hamletmek doğru değildir.⁴⁸ O, müteşâbih kategorisinde değerlendirdiği antropomorfik imalı kavramları muhtemel öteki anlamlarına hamlederek anlamlandırmıştır. Problemi dilsel gören ve anlam aktarım yoluyla çözmeye çalışan Râzî, Tanrı'nın zatını tanıtmak için kullandığı betimlemeleri genel olarak temsil ve tenzih yöntemiyle yorumlamıştır. Onun ilahi sıfatları anlamlandırmada en çok başvurduğu dilsel sanatlardan biri analogi diğeri de de tenzihtir. Sübûti sıfatları, analogik mantığına dayalı temsili dil anlayışı ile anlamlandırılırken antropomorfik sıfatları da tenzih yöntemiyle yorumlamıştır. Netice itibarıyla Râzî'nin tasavvurunda Tanrı'yı beşere benzetme iması taşıyan bütün antropomorfik nitelemeler, mecazi anlamlarına hamledilerek Tanrı'nın münezzehe şanına uygun anlamda tevil edilmiştir⁴⁹ demek mümkündür.

⁴² İlgili öncüllerin detayı için bkz. Ruhullah Öz, "Fahreddin er-Razi'nin Tanrı Tasavvurunu Üzerine İnşa Ettiği Yedi Öncül", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019), 232-249.

⁴³ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 57-98.

⁴⁴ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 118-129.

⁴⁵ Râzî'nin dil kuramıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 161.

⁴⁶ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 132-133.

⁴⁷ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 134-162.

⁴⁸ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 119-129.

⁴⁹ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 120-129.

... Daha önce de ifade edildiği gibi Râzî, aşkın Tanrı tasavvurunu ‘muhalefet doktrini’ üzerine inşa etmiştir. Tanrı, ontolojik yapısı gereği bütün yaratılmışlardan farklıdır. Râzî, Kur’an’ın bu ‘benzersizlik’ esasını ilke edinerek⁵⁰ Tanrı’nın hem zâtı hem de mahiyeti itibarıyla bütün varlıklardan bambaşka olduğunu savunmuştur. Bu ilkeye göre Tanrı’ya atfedilen her türlü antropomorfik yüklem, hakiki değil mecazidir.⁵¹ Zira Tanrı’ya izafe edilen antropomorfik ifadelerin literal anlamı, muhalefet doktrini esasına aykırıdır. Kur’an’a göre Tanrı, her yönüyle bambaşkadır. Her yönüyle bambaşka olan bir varlık hiçbir yönden hiçbir şeye benzememesi gerekir. Tanrı da bambaşka olduğuna göre demek ki kendisine atfedilen ve benzerlik iması uyandıran bütün sıfatlar hakiki değil mecazi anlamlıdır. Nitekim Râzî, naslarda Tanrı’ya izafe edilen beşeri duygu⁵², eylem⁵³ ve organların⁵⁴ hakiki değil mecazi olduğu görüşündedir. Râzî, benimsemiş olduğu mecaza dayalı, zahir karşıtı tevil yöntemi ile bir nevi olumlu içinde olumsuz, olumsuz içinde olumlu bir dil kullanarak teşbih ile tenzih arasında temsili bir dil sentezi geliştirmiştir. Temsili dil mantığı, yüklem taşıdığı anlamı ne tamamen olumsuzlayarak belirsizliğe ne de tamamen olumlayarak tek anlamlılığa hapsedmektedir.⁵⁵ Râzî, bu sentezci yöntemle ne salt tenzihle agnostizme ne de salt teşbihle antropomorfizme prim vermiştir. O, tenzih-teşbih arası bir yöntemle problemi çözmeye çalışmıştır. Metot haline getirdiği tenzih-teşbih arası yöntemini de dilin tabiatında var olan hakikat ve mecaz üzerinde kurmuştur. Yöntem gereği Tanrı’nın zati sıfatlarını hakiki, haberi sıfatlar da mecaz üzere hamlederek tevil etmiştir. Bir başka deyişle Tanrı’yı betimleyen kavramların tabiatında var olan tenzihi yöne vurgu yapmakla onun aşkınlığını, teşbih ve tecsim ima eden antropomorfik nitelikleri de beşerin anlam seviyesi nispetinde mecaza yormuştur.

Râzî, aşkın Tanrı tasavvurunu temellendirirken akli ve nakli delillerden istifade ettiği gibi dilsel delillerden de yararlanmıştır. Başvurduğu dilsel delillerin başında nispet analojisi gelmektedir. O, nispet analoji yöntemiyle ilahi sıfatları çift yönlü bir analize tabi tutmuştur. Ona göre beşeri terminolojiye özgü antropomorfik kavramlar ne çok anlamlı ne anlamı belirsiz ne de tek anlamlıdır. Çok anlamlı bir kavramın hakiki anlamı göz ardı edilerek salt tenzih üzere hamledilmesi, fiziki

⁵⁰ Râzî’ye göre teşbih, bazen eşyanın zâtı bazen de arizi sıfatlarında gerçekleşen bir durumdur. Eşyanın arizi sıfat ve keyfiyetinde gerçekleşen benzerliğe müşâbehet, zati sıfat ve kemiyetinde oluşan benzerliğe de müsavat denilir. Buna göre teşbih ve tecsimde öngörülen benzerlik, kemiyetteki mümaselet değil keyfiyetteki müşâbehetir. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî, *el-Mebâhis’ul-meşrikiyye fi ‘ilmi’l-ilâhiyat ve’-tabiyyât*, thk. Muhammed Mu’tasım Billah el-Bağdadi (Tahran: Menşûratü Zevî’l-Kurba, 1329), 1/182.

⁵¹ Ömer Faruk Yavuz, *Kuranda Sembolik Dil* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006), 220.

⁵² Sevmek, gazap etmek vb.

⁵³ Yakınlaşmak, gelmek, inmek, çıkmak, istiva etmek vs.

⁵⁴ El, yüz, vs.

⁵⁵ Râzî’nin tenzih-teşbih, selb-ispat arası uyguladığı tahlil yöntemi için bkz. Râzî, *Levâmiü’l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve’s-sıfât*, 70-89.

âlemdeki karşılığının yok edilip soyut ve anlam belirsizliğine yol açtığı gibi salt hakiki anlama hamledilen de fiziki âlemdeki anlamına hapsedilerek tek tip anlama indirgemektir. Oysa her iki yönelim de eksiktir. Birisi kelimeyi tek anlamlılığın kıskacına hapsederken ötekisi belirsizleştirmektedir. Râzî'ye göre bu türden kavramları anlamlandırmanın en doğru yolu, hakikat ile mecazı göz önünde bulundurarak hareket etmektir. Bu da ancak tenzih ile teşbihin sentezlenmesiyle mümkündür.⁵⁶ Nitekim Râzî, sentez yöntemini hem selbi sıfatlara hem de antropomorfik ifadelerle uygulayarak tenzih kuramını temellendirmiştir.⁵⁷ Kanaatimizce Râzî'yi bu yöneme sevk eden en önemli etken; Kur'an'ın Tanrı tasvirinde uyguladığı yöntemdir. Kur'an, Tanrı'yı tavsif ederken biri tenzih ötekisi teşbih olmak üzere iki yönlü tasvir yöntemi kullanmıştır. Râzî'ye göre Kur'an'ın bu yöntemi, tenzih-teşbih sentezine dayalı bir yöntemdir. Yani Kur'an, Tanrı tasvirinde tenzih-teşbih arası denge muvazenesini göz önünde bulundurmıştır. Bir başka deyişle Kur'an, tenzih sıfatlarıyla Tanrı'yı antropomorfizme etmekten, teşbih nitelikleriyle de bilinmezlikten kurumuştur. Kur'an her ne kadar Tanrı'ya antropomorfik nitelikler atfetmiş olsa da tenzih ağırlıktadır. Tanrı'ya atfedilen antropomorfik sıfatlardan sonra tenzihe vurgu yapılması, Kur'an'ın münezzeh Tanrı tasavvurunun en somut kanıtıdır.

Râzî, her fırsatta kelimâ fikriyatını Kur'an'a göre şekillendirdiğini ayrıca Tanrı tasavvurunu Kur'an'ın öngördüğü 'sırat-ı müstakim' ilkesi üzere inşa ettiğini savunur. Ona göre Kur'an, Tanrı tasvirinde biri olumlu diğeri olumsuz olmak üzere iki tür sıfat kullanmıştır. Olumlu sıfatlar, Tanrı'nın ne olduğunu kim olduğunu nasıl olduğunu açıklarken; olumsuz sıfatlar da ne ve nasıl olmadığını belirtirler. Bu nedenle Râzî teşbih-tenzih sentezine dayalı tenzih yöntemini ispat ve selbin keşiştiği nokta üzere inşa etmiştir. Bir başka deyişle aşkın Tanrı tasavvurunu olumlu ve olumsuz sıfatların birlikteliği üzerinde temellendirmiştir.⁵⁸

Râzî, Tanrı'ya atfedilen tüm kemal sıfatları olumlu yüklemlemlerle izafe ederken noksanlık ima edenleri de olumsuz cümlelerle Tanrı'dan nefyetmiştir. Ona göre 'Tanrı bilendir, görendir, gücü yetendir' şeklindeki öncüller, O'nun ne olduğunu anlatan olumlu yüklemlemlerdir. "Tanrı kimseye muhtaç değildir, doğmamış doğurmamıştır, onun bir dengi ve benzeri yoktur" (İhlâs 112/2-3) şeklindeki cümleler de olumsuz yüklemlemlerdir. Yani Tanrı'yı niteleyen olumlu yüklemlemler onun ne olduğunu, olumsuz yüklemlemler de ne olmadığını belirtirler. Râzî, aşkın Tanrı tasavvurunu olumlu yüklemlemlerden çok olumsuz yüklemlemler üzerine kurmuştur. Bu nedenle Râzî, ilk önce Tanrı'yı ne

⁵⁶ Yavuz, *Kuranda Sembolik Dil*, 214.

⁵⁷ Râzî, *Te'sisü't-Takdîs*, 192.

⁵⁸ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 14-17.

olduğundan çok ne olmadığıyla tasvir etmeye çalışmıştır. O, bu çıkışıyla mensubu olduğu Eş'ari çizgiden çok Mutezili refleksiyle hareket ettiği görülmektedir. Yani Mutezile gibi Tanrı'yı sübûti sıfatlarından çok selbi sıfatlarıyla tanımlamıştır.⁵⁹ Nitekim anti tenzih içerikli tüm sıfatları selb kategorisinde değerlendirip Tanrı'dan nefyetmiştir.⁶⁰

Râzî, Tanrı tasavvurunu daha çok Tanrı'nın zatına atfettiği isim ve sıfatlar üzerine inşa etmiştir. Tanrı'yı isimlendirmede tevkifilikten çok kıyasılığı savunsa da yine de kendi dilinden kendisini tavsif etmeyi tercih etmiştir. Tanrı kendini tavsif ederken hem teşbihi hem de tenzihi sıfatlar kullanmıştır. Râzî, Tanrı'nın zatına izafe ettiği antropomorfik nitelikleri anlamlandırırken hem bağlamı hem de siyak ve sibakı göz önünde bulundurarak hareket etmiştir. Tenzih karşıtı ifadeleri anlamlandırılırken evvela ilgili ifadelerin Kur'an bütünlüğü içindeki farklı kullanımlarını ve muhtemel öteki anlamlarını göz önünde bulundurmıştır. Tahlilci yaklaşımın ön plana çıktığı bu yöntemde Râzî, antropomorfik sıfatları anlamlandırma hususunda Kur'anî perspektife uygun ve bütüncül bir yaklaşımla hareket etmiştir.⁶¹

Kanaatimizce Râzî'nin metodik hale getirdiği bu yönetime ılımlı tenzih demek mümkündür. Râzî'yi teşbih-tenzih arası ılımlı tenzih anlayışına sevk eden amil ise salt teşbih ve salt tenzihin neden olduğu problemdir. Zira salt tenzih, Tanrı'yı bilinmez, soyut bir fenomene dönüştürürken salt teşbih de beşerî bir tipolojiye indirgemektedir. Oysa aşırı indirgeme de salt yüceltme de ifrat veya tefrite kaçmak demektir. Ayrıca aşırı teşbih ontolojik farklılığı ortadan kaldırırken aşırı tenzih de Tanrı'yı soyut bir kavrama dönüştürme riski taşımaktadır. Hakeza teşbihe yorumlanan sıfatlar tek anlamlılığa mahkûm edilirken salt tenzih de çok anlamlılığa ya da literal anlamın boşaltılmasından kaynaklanan kapalılığa yani agnostizme neden olmaktadır.⁶² Tasavvurun biri aşırı yüceltmeci iken diğeri aşırı indirgemecidir. En doğru yol ise vasat olandır. Tanrı'yı tanımak isteyen bir mümini salt teşbih-tenzih çıkmazından kurtarmanın vasat yolu da teşbih ile tenzih sentezine dayalı ılımlı tenzihtir. Dil merkezli bu yöntemin yolu ise analogi mantığına dayalı bir dil geliştirmektir. Analogik dilin en başat özelliği, kavramları ne tamamen beşerî anlam unsurlarından soyutlamak ne de beşerî kullanıma hapsedmektir. Belki her iki anlam evresini göz önünde bulundurarak hareket etmektir. Bu tür bir ameliyeyle tasvir

⁵⁹ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinat an şerhi esmaillahi ve's-sifât*, 23. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/130.

⁶⁰ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/129-130.

⁶¹ Muammer Erbaş, *Fahreddin Râzî, Hayatı Eserleri Düşüncesi* (Köln: Plural Publications GmbH, 2017), 57.

⁶² Turan Koç, *Din Dili* (Konya: Rey Yayınları, ts), 91.

edilecek tasavvur da tenzih-teşbih arası ılımlı tenzih olabilir. Teşbih ve tenzih sentezine dayalı bu yöntemin nüvelerini en fazla Râzî’de görmek mümkündür.

Kelam disipliniinde ‘Muhalefetün li’l-Havâdis’ sıfatı, Tanrı’nın aşkınlığını ifade eden en önemli selbi sıfatlardandır. Râzî, Tanrı’nın aşkınlığı ve bambaşkalığını temellendirmek için bu sıfatı, aşkın Tanrı tasavvuruna temel ilke yapmıştır. Muhalefet doktrinine kaynaklık eden bu sıfat ile bütün teşbihi unsurlar kontrol altına alınıp antropomorfik niteliklerin Tanrı’ya nispet edilmesi önlenmiştir. Bu sebeple Râzî, Kur’an’ın “onun benzeri bile yoktur” ayetini tenzih kuramına temel yapmıştır. Kur’anî tenzihin omurgasını oluşturan bu ayet, aynı zamanda Râzî’nin ‘muhalefet doktrinin’ temel sloganı olmuştur. Râzî, aşkın Tanrı tasavvurunu üzerine inşa ettiği bu ilke hem Tanrı’nın bambaşkalığını hem de hiçbir yönden mahlûkata benzemediğinin ispatı olmuştur. Muhalefet doktrinine göre Tanrı var olan her varlıktan farklı olduğu gibi hiçbir mahlûkata da benzememektedir.

Râzî’nin muhalefet doktrinine kaynaklık eden bir diğer Kur’anî ilke de Tanrı’nın zati kimliğini betimleyen İhlas süresidir. Tanrı, İhlas suresinde kendi zatını “tek, samed, doğmayan, doğurmayan ve en önemlisi de hiçbir benzeri olmayan” (İhlâs 112/1-4) şeklinde tanımlamıştır. Râzî’ye göre İhlâs süresi Kur’anî tenzihin en muhkem kanıtıdır. Bu nedenle Tanrı’nın zatına atfettiği bütün antropomorfik sıfatlar sürede geçen muhkem ilkeler çerçevesinde anlamlandırılmalıdır.⁶³ Kur’an’ın bu muhkem öncülü, Tanrı’ya atfedilen hiçbir antropomorfik niteliğin hakiki anlamda olmadığını ortaya koymaktadır.⁶⁴

Râzî, aşkın Tanrı tasavvurunu tasvir ederken sürekli varlıklar arası ontolojik farkı göz önünde bulundurmuştur. Ona göre farklı ontolojik yapıya sahip olan varlıklar arası benzeşim mümkün değildir. Örneğin Tanrı vacib âlem ise mümkün bir varlıktır. Bir vacibin mümkün ya da bir mümkünün vacibe benzemesi ise imkân dâhilinde değildir.⁶⁵ Ayrıca her varlık kategorisinin kendine özgü bir varlık-mahiyet yapısı vardır. Genel kabule göre Tanrı zat ve mahiyetiyle bir iken, âlemin zat ve mahiyeti farklıdır. Tanrı, tek ve basit iken âlem mürekkep ve bileşiktir. Âlem kendi içinde aynı anda zıtlıkları barındırmaz iken Tanrı paradoksal nitelikleri zatında barındırandır. Örneğin hadis bir varlık ya evvel ya da ahir; ya zahir ya da batındır. Aynı anda ikisi olması mümkün değildir. Oysa Tanrı hem evvel hem ahir hem zahir hem de batındır. Bu durum her ne kadar beşer idrakini zorlasa da Tanrı, zatını bu şekilde tavsif etmiştir. Râzî’ye göre Kur’an’ın Tanrı tasviri bir yönüyle de bu

⁶³ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 6/156-303. ;7/312; 9/165; 10/351; 11/381.

⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 15/138-139.

⁶⁵ İsmail Hanoğlu, *Fahreddin er-Razi’de Felsefi-Teolojik Antropoloji* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 46.

paradoksal duruma dayalıdır. O bir yönüyle aşkın iken diğer yönüyle içkindir. Ona göre bu türden paradoksal bir durumu bağdaştırmanın tek yolu tenzih-teşbih sentezidir. Bu da olsa olsa ılımlı tenzihdir. İlimli tenzih yönteminin en başat özelliği, herhangi bir zihni savrulmaya mahal vermeden olabildiğince saf bir Tanrı tasavvurunu merkezi bir konumda tutmuş olmasıdır. Bu yöntemde ne teşbih ifratına ne de tenzih tefritine yer vardır.⁶⁶ Yöntem, Tanrı tasavvurunda yaşanan paradoksal yaklaşımları uzlaştırıcı bir yapıya sahiptir.

4. Râzî'nin Tasavvurunda Tanrı Kimdir ve Nasıldır?

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Râzî, aşkın Tanrı tasavvurunu biri akli diğeri nakli olmak üzere iki yöntemle temellendirmiştir. Akli ve mantıki olanlar dil sanatları, felsefi ve mantıki öncül ve önermelere dayalı iken nakli olan ise biri muhalefet doktrini ikincisi ehadiyet üçüncüsü de samediyet ilkelerine dayalıdır. Râzî muhalefet doktrini, ehadiyet ve samediyet yöntemiyle Tanrı'nın aşkınlığıyla bağdaşmayan her türlü antropomorfik niteliği akli, mantıki ve nakli delillerle çürütmeye çalışmıştır. Râzî'nin en önemli nakli delili hiç kuşkusuz Kur'an'dır. Ona göre Tanrı'yı tanımanın en doğru yolu onu ondan öğrenmektir. Bu nedenle Râzî, Tanrı'yı zatını tavsif ettiği vasıflarla tasvir etmiştir. Özellikle Tanrı'nın ne olduğu nasıl olduğu Kur'an'ın cevap verdiği mukadder sorularla açıklamıştır. Râzî'nin Kur'an'dan mülhem bir kısım soru ve cevapları şu şekildedir:

Soru 1: Râzî, Tanrı kimdir? sorusuna İbrahim'in dilinden "Benim Rabbim diriltir ve öldürenidir" (Bakara 2/258) ifadesi ile cevap vermiştir. O, Kur'an merkezli cevapla Tanrı'yı keyfiyet ve mahiyetiyle değil yaratıcılığı ve kudretiyle tanıtmıştır.⁶⁷ Bu bir nevi onun keyfiyet ve mahiyetinden sual olunmaz demektir.

Soru 2: Râzî, Tanrı nasıldır? sorusuna tıpkı Firavun'un Musa'ya "Alemlerin Rabbi de nedir?"⁶⁸ sorusunda olduğu gibi "O, sizin de Rabbiniz, geçmiş atalarınızın da Rabbidir"⁶⁹ yanıtıyla cevap vermiştir. Râzî Kur'an merkezli cevapla Tanrı'nın ne olduğuna cevap vermekten çok kâinatta tecelli eden hikmet ve kudreti ile cevap vermiştir.⁷⁰ Bir başka deyişle esere yansıyan kudretin tecellisini müessirin hem varlığına hem de nasıl olduğuna delil göstermiştir.

⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/226.

⁶⁷ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 240.

⁶⁸ Şuârâ, 26/23.

⁶⁹ Şuârâ, 26/26.

⁷⁰ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 242.

Soru 4: Râzî, Tanrı kaç kişidir? sorusuna Kur'an'ın tevhid vurgulu "Sizin ilahınız bir tek ilahdır" (Bakara 2/163); "De ki O, Allah'tır, bir tektir" (İhlâs 112/1) ve "Eğer her ikisinde Tanrı'dan başka ilahlar olsaydı, ikisinin de düzeni bozulurdu" (Enbiya 21/22) ayetleriyle cevap vermiştir. Râzî ilgili soru ve cevap kombinasyonu ile her sonradan var olanı var etmek için zatı ve sıfatları ile sonradan olmayan ve yaptıklarına neden aranılmayan olmasıyla Tanrı'nın nedensellik açısından münezzehe olduğuna dikkat çekmiştir.⁷¹

Soru 5: Râzî, Tanrı nerededir? sorusuna antropomorfistlerin iddialarının aksine fevkiyetin mekân ve cihet anlamında değil kudret, kahır ve istila anlamında olduğunu ifade eden "O, kullarının üstünde mutlak hakimiyet sahibidir" (Enâm 6/18) ifadesi ile cevap vermiştir. Râzî, Kur'an menşeli cevapla Tanrı'nın herhangi bir cihet ve mekân ile mukayyet olmadığını vurgulamıştır.⁷²

Soru 6: Râzî, Tanrı ne yapar ve niçin yapar? sorusuna karşılık "O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar fakat onlar sorgulanırlar" (Enbiya 21/23) yanıtıyla cevap vermiştir. Râzî ilgili soru ve cevap kombinasyonu ile her sonradan var olanı var etmek için zatı ve sıfatları ile sonradan olmayan ve yaptıklarına neden aranılmayan olmasıyla Tanrı'nın nedensellik açısından münezzehe olduğuna dikkat çekmiştir.⁷³

Soru 7: Râzî, Tanrı neyin nesidir? şeklindeki soruya "Hiç onun adını taşıyan bir başkasını biliyor musun?" (Meryem 19/65) ifadesiyle zımnen, onun ne zat ne de sıfatlarında bir benzeri yok ki ona benzer bir başkasını arıyorsunuz ifadesi ile cevap vermiştir.⁷⁴ Böylece Râzî, Tanrı'nın benzerinin olmayışını hem var oluşunun hem de varlığında tek ve benzersiz oluşuna delil göstermiştir.

Soru 8: Râzî, Tanrı-zaman münasebeti ile alakalı O ne zamandan beri vardır? sorusuna Tanrı'nın zamansızlığına vurgu yapan Kur'ani kavramlarla cevap vermiştir. Kur'an'a göre O, varlığı yokluktan var etmekle kendisinden önce olmayan 'Evvel', her şeyi sona erdiren ve kendisinden sonra hiç kimse kalmayan 'Ahirdir.' Aynı zamanda ezeliyeti ile 'Evvel', ebediyeti ile 'Ahir' olandır. Zatı ile 'Evvel', sıfatları ile 'Ahir'dir. Vucûb ve kıdem ile 'Evvel', 'adem ve fena bulmaktan münezzehe olması ile 'Ahir'dir.⁷⁵

⁷¹ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 243. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Râzî *Muhassalü efkârü'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn min 'l-ulemâ ve'l-hükemâ ve'l-mütekellimîn*, thk. Taha Abdurraûf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, ty), 205.

⁷² Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 243.

⁷³ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 243. Râzî *Muhasssal*, 205.

⁷⁴ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 243.

⁷⁵ Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*, 244.

Sonuç itibariyle Râzî'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere Tanrı tasavvurunda Kur'anî betimlemeler hayati öneme sahiptir. Bu nedenle Kuran merkezli soru-cevaplarla Tanrı'nın ne olup ne olmadığını açıklamıştır. Bu nedenle o, savunduğu aşkın Tanrı tasavvurunun genel çerçevesini Kur'an'dan mülhem soru ve cevaplarla açıklamış, her soru ve cevapla Tanrı'nın kendine özgü bir yönüne işaret etmiştir. Sorulan sorular ve verilen cevaplardan anlaşılan o ki Râzî'nin tasavvurunda Tanrı, cinsi, türü, faslı olmayan, hiçbir varlığa benzemeyen⁷⁶ ve en önemlisi her yönüyle öteki teki olmayan tektir.

5. Sonuç

Düşünce tarihinde dinleri ayırtıran, dindarları kutuplaştıran temel etkenlerin başında Tanrı tasavvuru gelmektedir. Farklı din ve düşüncelere sahip olanların Tanrı tasavvurlarını bir tarafa bırakacak olursak aynı dine mensup kişilerin Tanrı'yı farklı şekilde tasvir etmeleri birbirlerini tekfir etmelerine kadar gitmiştir. Karen Armstrong'un tabiriyle tüm teistlerin uğruna savaştığı Tanrı tek ve aynı kişi olmasına rağmen farklı şekilde tasvir ve tasavvur edilişi beraberinde ötekileştirici bir zihniyet doğurmuştur.

Tanrı tasavvuru ya da tasviri, felsefi ve teolojik sistemlerin en önemli meselesi olduğu gibi İslam kelamının da ilahiyat bahsiyle merkeze aldığı temel konudur. İslam'ın Tanrı tasavvuru, daha çok Kur'an ile şekillenmiş bir tasavvurdur. Tanrı'yı betimleyen Kur'anî ifadelerle yaklaşım farklılığı ise beraberinde birbirinden farklı Tanrı tasavvurları doğurmuştur. Bu nedenle her bir din, ekol ya da kişinin kendine özgü bir Tanrı tasavvuru vardır desek yeridir.

Kutuplaşma ve ötekileştirmenin Tanrı tasavvurları üzerinden yürütüldüğü, aynı dine mensup kişilerin birbirlerini tekfir ettikleri bir dönemde konuyu ele alan düşünürlerden biri de Fahreddin er-Râzî'dir. Kelam disiplinin müteahhirîn dönemi fikir mimarlarından olan Fahreddin er-Râzî, tasavvurların farklılaşmasına etki eden ifrat ve tefritten uzak bir duruş sergilemiştir. Tanrı'yı tanımlayan dini ifadelerle salt teşbih ve salt tenzih ile yaklaşımı yanlış ve kusurlu bulmuştur. Aşırı tenzih ile teşbih anlayışlarının aksine vasat bir yol benimsemiştir. Benimsemiş olduğu vasat yaklaşımla bir yandan antropomorfizmden diğer yandan da agnostisizmden kaçınmıştır. Ona göre hem aşırı tenzih hem de aşırı ispat uçtur ve yanlıştır. Doğru olan ise teşbih ve ta'tilden uzak olan iman yoludur ki o da Kur'an'ın öngördüğü yoldur.

⁷⁶ Râzî, *Kelama Giriş (el-Muhassal)*, 26-27.

... Kur'an salt teşbih ya da salt tenzih yerine teşbih-tenzih arası bir yöntem kullanmıştır. Râzî, bu yönteme 'sirate'l-müstakîm' adını vermiştir. Buna göre Tanrı'yı tanımın yolu isim ve sıfatlarını bilmek ve doğru anlamlandırmakla mümkündür. Tanrı'nın aşkınlığı isim ve sıfat üzerinden temellendirirken de aşamalı bir delillendirme yöntemi uygulamıştır. Üç aşamalı delillendirme tekniğinin birincisi linguistik ikincisi nakli üçüncüsü de aklidir. Râzî linguistizmde herhangi bir isim Tanrı'ya atfedilirken ismin ihtiva ettiği mana ve bu mananın müsemmanın şanına uyup uymaması temel ölçüttür. Bu nedenle literal yapısıyla Allah'a isnadı mümkün olmayan ifadeleri nakli ve akli deliller muvacehesinde tevil etmiştir.

Râzî, Tanrı tasavvurunu temellendirirken başvurduğu bir diğer yöntem nakli delildir. Ona göre Allah'ı tanımanın, onun kim ve nasıl olduğunu bilmenin en doğru yolu onu yine ondan öğrenmektir. Bunun en temel referansı da ilahi hitabın Allah'ı betimleyen pasajlarıdır. Râzî'ye göre Allah'ın ne olduğu ve nasıl olduğunu bütün aşkınlığı ile betimleyen ve her türlü teşbihi reddeden en önemli nakli delil, İhlas süresinin Allah'ı tanıtan pasajlarıdır. Bu yönüyle İhlas, betimlediği Allah tasviri ile her türlü antropomorfik Tanrı tasavvuruna karşı bir reddiyedir. İhlas, başta cismaniyet olmak üzere her türlü hâdis niteliğini Allah'tan şiddetle nefyetmiştir. Râzî'ye göre Allah'tan her türlü benzerliği hatta benzersizliği dahi nefyeden bu sure, antropomorfik anlamlar içeren müteşâbih kavramlar için kendisine başvurulması gereken en önemli muhkem kıstastır.

Râzî'nin Tanrı tasavvurunun omurgasını oluşturan ve tenzih kuramına kaynaklık eden bir diğer amil de Allah'ın zat ve sıfatı arasında var olan münasebetin aşkınlığıdır. Bu delillendirme yöntemine kaynaklık eden en önemli husus Râzî'nin Tanrı tasavvuru ve tenzih kuramını üzerine inşa ettiği akli ve mantıki öncüllerdir. Râzî'nin tenzih kuramını bu tür öncüller üzerinden inşa etme gerekçesi, kanaatimizce onun tenzih sistematüğünü akli ve nakli delillerle desteklenmiş ve mantıki statüsü belirlenmiş bir yapıya kavuşturma hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Zira akli, nakli ve mantıki ilkelere dayalı bir Tanrı tasavvurunun ispatı, ancak böyle bir temellendirmeye mümkündür. Aksi takdirde her türlü eleştiriye konu olmaya mahkûm olur.

KAYNAKÇA

'Ureybî, Muhammed el-. *el-Müntelakâtü'l-fikrî inde Fahreddîn el-Râzî*. Beyrut: Dâru'l-fikr el-Lübnanî, 1996.

Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1999.

Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2005.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *el-Fark beyne'l-Fırak*.

Kahire: Darü's-Selam, 2016.

Bolay, Süleyman. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2004.

...

(akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

- Capelle, Wilhiem. *Sokrates'ten Önce Felsefe*. çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Pencere Yayınları, 1968.
- Ebu Bekr Muhammed b. İshak, İbn Hüzeyme. *Kitâbü't-Tevhîd*. Riyad: Darü'r-Rüşd, 1988.
- el-Yafî, Abdulfettah b. Salih Kudeyş. *et-Tecsim ve'l-Mücessime*. Cezair: Darü'l-Beşîr, 2002.
- en-Neşşâr, Ali Samî. *İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Erbaş, Muammer. *Fahreddin Râzî, Hayatı Eserleri Düşüncesi*. Köln: Plural Publications GmbH, 2017.
- eş-Şehristânî, Ebu'l-Fath Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Mile ve'n-Nihal*. Beyrut: Müessetü'r-Risale, 2010.
- Ghanavati, Goris-Gardia, Levis. *Felsefetü Fikri'd-dinî beyn'l-İslam ve'l-Mesihîyye*. çev. Suphî Salih. 3 Beyrut: Darü'l-İlm, 1969.
- Gilson, Etinne. *Tanrı ve Felsefe*. çev. Mehmet S. Aydın. İzmir: Birleşik Yayınları, 1986.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1998.
- Hanoğlu, İsmail. *Fahreddin er-Razî'de Felsefî-Teolojik Antropoloji*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Has, Kenan. "Yeni Ahit Metinlerinde Ulûhiyetle İlgili Cümleler Üzerine Bir Tahlil Çalışması". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 7/21 (2005), 51-66.
- Hayta, Akif. *Allah'a Bağlanmak (Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi)*. İstanbul: Onto Yayıncılık, İstanbul.
- İbn Münzir, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- Koç, Turan. *Din Dili*. Konya: Rey Yayınları, 1. Basım, ts.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. "Fahreddin Râzî". çev. Burhan Köroğlu. *İslam Düşünce Tarihi*. ed. M.M. Şerif. 801-810. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Öz, Ruhullah. "Fahreddin er-Razî'nin Tanrı Tasavvurunu Üzerine İnşa Ettiği Yedi Öncül". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019), 232-249.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Mebâhis 'ul-meşrikiyye fî 'ilmi'l-ilâhiyat ve'-tabiiyyât*. thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdadi. Tahran: Menşûratü Zevî'l-Kurba, 1329.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî*. thk. Ahmed Hicazî es-Seka. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-arabî, 1978a.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Kelama Giriş (el-Muhassal)*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978b.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Lübabu'l-İşârât ve't-Tenbihât*. ed. Ahmed Hicazî es-Seka, Kahire: Mektebetü'l-Külliyatü'l-Ezheriyye, 1. Basım, 1986a.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Erba'in fî usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Hicazî es-Seka. Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 1986b.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Te'sisü't-Takdîs*. thk. Ahmed Hicazî es-Seka. Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 2001.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Meâlim fî usûli'd-dîn*. ed. Nizar Hammâdî, Amman: Dârü'l-fetih, 2010.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Esrârü't-tenzîl ve envarü't-te'vîl*. thk. Mahmud Ahmed-Muhammed-Baba Şeyh Ömer-Salih Muhammed Abdulfettah. Beyrut: Dâr'ü'l-Marife, 2011.

...

(akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Saîd Abdullatîf Fûde. Beyrut: Dârü'z-Zehair, 2015.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Muhassalü'efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn min'l-'ulemâ ve'l-hükemâ ve'l-mütekellimîn*. thk. Taha Abdurraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-Ezheriyye, ty.

Râzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er-. *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sıfât*. thk. Seyyid Muhammed Bedreddîn Ebu Firâs el-Halebî. Mısır: el-Matbaatü'ş-Şerkiyye, 1323.

Râzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er-. *Kitâbü'l-firase*. ed. Abdulhamîd Hamdân, Mısır: Matbaatü'n-Nîl, 2002.

Şerif, M. M. "İslam Düşünce Tarihi". çev. Kasım Turhan. *Yunan Düşüncesi*. ed. M. M. Şerif. 115-131. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

Uludağ, Süleyman. *Fahrettin Râzî*. İstanbul: Harf Yayınları, 2014.

Yavuz, Ömer Faruk. *Kuranda Sembolik Dil*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.

Çatışma Beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişki ve dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul Kararı: Bu araştırma, Etik Kurul Kararı gerektiren makaleler arasında yer almamaktadır.

Katkı Oranı: Makale tek yazara aittir.